

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 47-48 (2011)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 47-48 (2011)

**Ο Ηλίας Β. Βασιλάς και η πρεβεζάνικη
πολεογραφία του. Μία ανάγνωση των Απάντων
του**

Γιάννης Ρέντζος

doi: [10.12681/prch.28462](https://doi.org/10.12681/prch.28462)

Copyright © 2021, Γιάννης Ρέντζος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ρέντζος Γ. (2021). Ο Ηλίας Β. Βασιλάς και η πρεβεζάνικη πολεογραφία του. Μία ανάγνωση των Απάντων του. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (47-48), 455–468. <https://doi.org/10.12681/prch.28462>

Γιάννης PENTZOS*

Ο Ηλίας Β. Βασιλάς και η πρεβεζάνικη πολεογραφία του¹

Μία ανάγνωση των Απάντων του

Περίμενα με ανυπομονησία και άρχισα να διαβάζω με αγωνία τα *Απαντα* του Ηλία Βασιλά, που πήραμε πια στα χέρια μας.² Λέω «με αγωνία» γιατί τα τόσα χρόνια που διδακτικές και άλλες υποχρεώσεις με έφερναν κοντά στην έννοια της *Πρέβεζας* ήξερα, θυμόμουν από παιδί ακόμα, πως το αντίστοιχο θέμα το είχε επεξεργαστεί, και μάλιστα σε ποικίλες εκδοχές, ο Βασιλάς. Αλλά, καθώς δεν είχα στα χέρια μου το αντίστοιχο υλικό, φοβόμουν μήπως οι θέσεις μου δεν είναι σύμφωνες με τις δικές του αναλύσεις. Ή μήπως είναι πιο φτωχές. Και τώρα μου δίνεται η ευκαιρία να κάνω τη σύγκριση των δικών μου δοκιμών με τα κείμενα του Βασιλά.

Να, για παράδειγμα, τον Φεβρουάριο του 2012 συνάντησα σε τότε πρόσφατο έγγραφο της κρατικής διοίκησης εισηγητική έκθεση σύμφωνα με την οποία «το όνομα Πρέβεζα προέρχεται κατά πάσα πιθανότητα από την αλβανική λέξη *πρέβεζ'α* ([sic]: πέρασμα, δίοδος, περαιώσι[η...])». Λυπήθηκα που δεν είχα κάποια φωτοτυπία από τα γραπτά του Βασιλά για να τεκμηριωθεί το ζήτημα έτσι. Χρειάστηκε να κάνω περισπούδαστη ανάλυση –το λέω ειρωνικά– για τις αντίστοιχες σλαβικές ρίζες και λέξεις, και να διορθώσουμε τη λαθεμένη πληροφορία. Και τι να πω για μια τελευταία απροσεξία σε ενδιαφέρον

* Ο Γιάννης Ρέντζος είναι διδάκτορας Πολιτισμικής Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Paris VII.

¹ Χρησιμοποιούμε αυτόν τον ελάχιστο γνωστό όρο, την *πολεογραφία*, για να συμπεριλάβουμε όλες τις αναλύσεις και περιγραφές του συγγραφέα που έχουν αφετηρία και επίκεντρο την πόλη, την Πρέβεζα, ανεξάρτητα από ειδολογικό περιεχόμενο και επιστημονική μεθοδολογία του αντιστοίχου κειμένου. Θεωρούμε την *πολεογραφία* υψηλή βαθμίδα ερευνητικής διεπιστημονικότητας και διδακτικής ή εκλαϊκευτικής διαθεματικότητας που εκτείνεται μέχρι την καλλιτεχνική (ποιητική, λογοτεχνική, ζωγραφική, κινηματογραφική) αποτύπωση της πόλης. Το κείμενό μας αυτό αποτελεί επεξεργασμένη καταγραφή της εισηγήσεως μας στη συνάντηση παρουσίας και κριτικής των *Απάντων*, που έλαβε χώρα στο πολιτιστικό κέντρο του Δήμου Πρέβεζας, στις 25 Απριλίου 2012.

² Ηλίας Β. Βασιλάς, *Απαντα*, επιμ. Νίκος Δ. Καράμπελας, Δήμος Πρέβεζας & Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα 2012, xxviii+772 σελ., στο εζήξ: *Απαντα*.

ΕΙΚΟΝΑ 1: Ο Ηλίας Βασιλάς και ο Δημήτριος Ρέντζος ως νεοσύλλεκτοι στο Μεσολόγγι, περίπου το 1926

Ο Ηλίας Βασιλάς είναι, δίχως άλλο, ο Πρεβεζάνος για τον οποίο έχω ακούσει τις πιο πολλές βιογραφικές λεπτομέρειες από έναν παιδικό του φίλο. Τον πατέρα μου. Ήταν συνομήλικος (γενν. 1906), «ίδια κλάση», ταυτόχρονη κατάταξη στον «ουλαμό» νεοσυλλέκτων Μεσολογγίου (Εικ. 1), και ταυτόσημες συγκλονιστικές εμπειρίες από τη στράτευσή τους στον πόλεμο του 1940. Τους είχαν καλέσει, λόγω ηλικίας, στο τέλος του πολέμου. Πρόλαβαν, εντός συνόρων πια, τον μεγάλο βομβαρδισμό της Άρτας, καθώς επέστρεφαν στην Πρέβεζα. Στη βιογραφία του συμμετέχει κατόπιν και η μητέρα μου, όταν και αυτή και ο Βασιλάς απολύθηκαν από καθηγητές λόγω συμμετοχής στο ΕΑΜ⁴ αλλά επανήλθαν. Ωστόσο, παρόμοια μεταπολεμικά ζητήματα δεν έχει συμπεριλάβει ο συγγραφέας μας, που ήταν διορισμένος φιλόλογος, δηλαδή δη-

αφιέρωμα εφημερίδας για την πόλη,³ όπου ο πεπειραμένος συντάκτης, παρόλο που έχει αρβανίτικη καταγωγή όπως φαίνεται από το επώνυμο, ταυτίζει το υποτιθέμενο αλβανικό μας πολεωνύμιο με το όνομα μιας δημοφιλούς καφετέριας της πόλης μας. Αλλά θα ξαναγυρίσω σε αυτά.

Καλούμενος σήμερα να συμβάλω στην παρουσίαση του βιβλίου αισθάνομαι μάλλον ακαταλληλότητα αφού κάθε σελίδα από τα *Άπαντα* διαπλέκεται με κάτι δικό μου, προσωπικό ή οικογενειακό, και της γειτονιάς μου, που ήταν και γειτονιά του Ηλία Βασιλά. Κινδυνεύω κάθε στιγμή να μετατρέψω την παρουσίαση σε αυτοβιογραφικό αντικαθρέφτισμα των αναμνήσεων μου με κέντρο δικούς μου ανθρώπους και δικές τους μνήμες και όχι τον τιμώμενο Πρεβεζάνο συγγραφέα και το έργο του. Όλα αυτά αναγεννά η μνήμη Ηλία Βασιλά. Του τα οφείλω.

³ ΚΙΟΥΣΗΣ 2011.

⁴ Ο γείτονάς του, πολύ νεότερος Γιάννης Χ. Μακρυγιάννης, μας λέγει: «Είναι ανεξήγητο πώς σώθηκε ο Ηλίας από τις εκτελέσεις της Παργινόσκαλας [1944], την τελευταία στιγμή. Τον θεωρώ, μαζί με τον γυμνασιάρχη Χρήστο Κοντό όψεις του ίδιου νομίσματος. Ίσως, όμως, ο Ηλίας να μην είχε ανώτερες ιεραρχικές αρμοδιότητες στο ΕΑΜ ή προσωπικές αντιπάθειες. Αυτό μπορεί να τον γλύτωσε».

μόσιος υπάλληλος εκείνη την εποχή και μετά, και δεν θα ασχοληθώ και εγώ. Θα αρκεστώ στις εικόνες που μου έρχονται, ως δικές μου αναμνήσεις, από τις συχνές συναντήσεις του Βασιλά με τον πατέρα μου, τους θείους μου και μαθητές του.⁵

Ο τόσο συμπαθής μου αυτός Πρεβεζάνος διανοούμενος άφησε για πάντα στην ψυχή μου μια εικόνα ζωηρή και πρόσχαρης προσωπικότητας.

Στον δρόμο του Οδυσσέα Ανδρούτσου

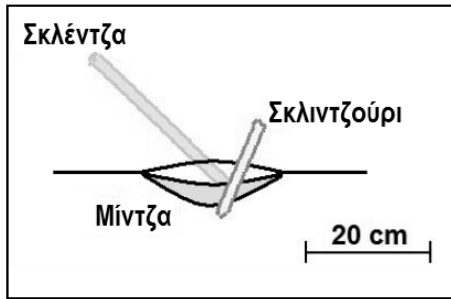
Θυμάμαι αρκετά από τα κείμενα του Ηλία Βασιλά που δημοσιεύονταν στις τοπικές εφημερίδες. Δεν λησμονώ, μάλιστα, με πόση υπερηφάνεια τα ανίψια του, ο συμμαθητής και φίλος μου Λάκης Βασιλάς και ο αδελφός του Κώστας, έφερναν μερικές φορές στην πρεβεζάνικη γειτονιά μας, το Ποτάμι, στη διασταύρωση Λεωφόρου Ειρήνης και Χρήστου Κοντού, στα *Ανδρουτσέικα*, κατά την παραδοσιακή διατύπωση που αποθησαυρίζει ο Ηλίας Βασιλάς, τις φρεσκοτυπωμένες εργασίες του, που δεν ήταν προσιτές σε μας τα παιδιά και μετά εφήβους από κάπου αλλού. Ας αφιερώσω την παρουσίαση μου αυτή στη μνήμη του Λάκη και της αδελφής του Μαρίτσας.

Έννοιες και λέξεις τέτοιες όπως «ο χαλασμός της Πρέβεζας», «τα μίστικα», «η προμηθειούπολη», «οι Ενετοί», «το Λίμπρο ντ' όρο» με τους Πρεβεζάνους πρόκριτους, η «Αγία Μαύρα»,⁶ δηλαδή η Λευκάδα με τους Αγιομαυρίτες κατοίκους της, και άλλες αναβίωναν εκεί κοντά στα κότεσια και τα σκλιντζούρια με τα οποία παίζαμε. Να πούμε, με την ευκαιρία, πως ο Βασιλάς ασχολήθηκε με το παιδικό παιχνίδι «τα κότεσια»⁷ αλλά δεν έγραψε κάτι για το «σκλιντζ-μιντζ» (το αθηναϊκό *ζυλίκι* ή *τσιλίκι*, πιο σωστά, από το τουρκικό

⁵ Τις συμπλήρωσα άλλωστε με συζητήσεις που είχα τον τελευταίο καιρό, κατά την προετοιμασία των κειμένων μου για τον Βασιλά. Στο ιστολόγιό μας έχουμε δημοσιεύσει και τα εξής τρία σημειώματα, σχετικά με τον τιμώμενο συγγραφέα: «Αυτή η πρεβεζάνικη άνοιξη είναι αφιερωμένη στον Ηλία Βασιλά», «Δημοτικό λαϊκό πανεπιστήμιο στην Πρέβεζα στο όνομα του Η.Β. Βασιλά», «Πρέβεζα-Μεσολόγγι, μια ειρωνική σύγκριση». Βλ. PENTZOS 2012α· 2012β· 2012γ.

⁶ Ας μου επιτραπεί να εκθέσω εδώ και το παρακάτω σε σχέση με την αλησμόνητη εντύπωση που μας έκαναν αυτά τα πράγματα εκείνη την εποχή: Με την ευκαιρία της ίδρυσης του παραρτήματος Αδριατικής και Ιονίου του «Φόρουμ της Ευρώπης των Πολιτισμών», με έδρα Κέρκυρα, μας είχε ανατεθεί η κεντρική ομιλία στο Θεοφάνειο Πολιτιστικό Κέντρο, στις 9 Μαΐου 2007. Στη συνάντηση για την προετοιμασία των εισηγήσεων με τους άλλους συνεργάτες ετέθη το ζήτημα της ιστορικής σχέσης της Πρέβεζας με τη Βενετία που θα κάλυπτα εγώ. Στη συζήτηση χρησιμοποίησα τον όρο *Αγία Μαύρα*, *Santa Maura*, που, όμως, αντιλήφθηκα πως ήταν παντελώς άγνωστος από τους συνεδριάζοντες. Η άγνοια ήταν ίσως δικαιολογημένη. Απλώς εμείς, τα άλλοτε παιδιά της γειτονιάς του Βασιλά, είχαμε κατακτήσει αυτήν την ορολογία σαν μέρος των παιχνιδιών μας. Βλ. PENTZOS 2007.

⁷ *Άπαντα*, 616-619.

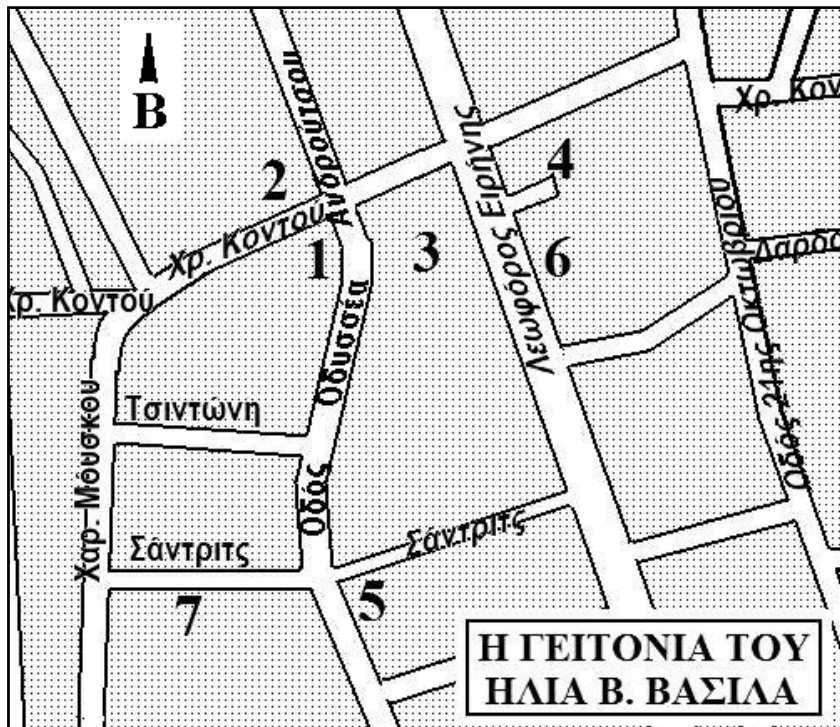
ΕΙΚΟΝΑ 2: Εκσκαφή (μίντζα) στο έδαφος για το παιχνίδι «άργυρος-αργύρησε». Η ορολογία ισχύει και για το «σκλιντζ-μιντζ», στο οποίο δεν χρειάζεται μίντζα.

ζelik) και το «άργυρος-αργύρησε» (Εικ. 2), παιχνίδια στα οποία διέπρεπαν και τα ανίψια του ...⁸

Στη γειτονιά μας ο Ηλίας Βασιλάς έμεινε μέχρι την απελευθέρωση, ως καθηγητής στο γυμνάσιο και, μετά, τον βλέπαμε ταχτικά στις διακοπές ή στην Αθήνα. Το σπίτι του βρισκόταν και βρίσκεται στην οδό Οδυσσέα Ανδρούτσου (Εικ. 3), που περιλαμβάνει το ... το ... –τι να πω;– το κατεδαφισμένο σπίτι του ήρωα της Επανάστασης. Τη γειτονιά μας άλλωστε την αποτελούσε βασικά αυτός ο δρόμος από τη διασταύρωση της Χρήστου Κοντού έως τη δεύτερη «περίεργη διασταύρωση» με την οδό Σάντριτς και προς τα δεξιά: «από του Βασιλά έως του Καράμπελα». Να πω, όμως, –σπουδαιότερο– πως η αλάνα της γειτονιάς ήταν το σημερινό βόρειο προαύλιο του Β΄ Δημοτικού Σχολείου και η αυλή της οικίας Τσινάβου, απέναντι από το σπίτι του Βασιλά, πριν γίνει το σχολείο και περιφραχθούν. Επίσης, η γειτονιά μας είχε, απέναντι από την αλάνα, και δεντροφυτευμένο περιβόλι, «του Νίκα», σαν εναλλακτικό χώρο παιχνιδιού, όπου τώρα είναι ο μνημειακός χώρος των Συρρακιωτών. Εκεί δίπλα έμενα και εγώ.

Με τον τρόπο τού Βασιλά, που αγαπούσε τις εξαντλητικές αναφορές σε ονόματα απλών ανθρώπων, θα υπενθυμίσω τις οικογένειες που έμεναν εκείνη την εποχή στον δρόμο του Βασιλά, αναφερόμενος σε εκείνες που είχαν ένα τουλάχιστον αγόρι. Τα αγόρια ήταν που έβγαιναν στην αλάνα. Μακρυγιάννη και Παπαδήμα, Χάμου, Βασιλά, Βασιλά και Βασιλά, Πεντάκαλου, Παλάντζα,

⁸ *Απαντα*, 620-622. Στο δημοσίευμα αυτό περιλαμβάνει και άλλα παιδικά παιχνίδια. Μας δίνεται εδώ η ευκαιρία να μιλήσουμε για το «σκλιντζ-μιντζ» που παίζεται με δύο ξύλα, χοντρά κλαδιά. Το ένα ξύλο έχει μήκος 50-60 εκ., που λεγόταν *σκλέντζα* και ένα μικρότερο μήκους 15-20 εκ., που λεγόταν *σκλιντζούρι*. Μπορούμε να πούμε πως το παιχνίδι μοιάζει με το πιγκ-πονγκ ή το βόλει αλλά με ένα μόνο κεντρικό παίχτη και τους υπόλοιπους να προσπαθούν να πιάσουν το σκλιντζούρι που ο κεντρικός παίχτης χτυπάει με τη σκλέντζα προς το μέρος τους. Σχετικό με το σκλιντζ-μιντζ είναι και το παιχνίδι «άργυρος-αργύρησε» το οποίο απαιτεί μια μικρή υποδομή. Στο έδαφος γίνεται μικρή εκσκαφή σαν εκτοξευτήρας του σκλιντζουριού (Εικ. 2).

ΕΙΚΟΝΑ 3: Η γειτονιά του Ηλία Βασιλά με αναφορές του πρώτου ημίσεως του 20^{ου} αι., σύμφωνα με τις μεταγενέστερες αναμνήσεις μας (Γ.Ρ.). Όλα τα δεδομένα δεν είναι συγχρονικά: 1. Το σπίτι του Η.Β. Βασιλά. 2. Τα «Ανδρουτσέικα». 3. Το προαύλιο του Β' Δημοτικού Σχολείου που ήταν η αλάνα της γειτονιάς κατά τις δεκαετίες 1940 και 1950 (αρχές). 4. Το σπίτι του παρατηρητή (Γ.Ρ.). 5. Το αναφερόμενο ως «οίκος ενοχής». 6. Το δεντροφυτευμένο περιβόλι του Νίκα (ο νυν μνημειακός χώρος των Συρρακιωτών). 7. Οικία Καράμπελα. Να σημειωθεί πως η οδός Σάντριτς δεν έφτανε τότε μέχρι τη Λεωφόρο Ειρήνης.

Κουργαζέτα (η μητέρα λεγόταν Τσατέρη), Σιωμόπουλου, Κανέλλου, Βαρτελάτου, Ντέτσικα, Κατσιγιάννη, Κουλκουνιώτη, Ζαμπέλη, Αμαργιανού και (στην κάθετο δεξιά «σε Τ» οδό Τσιντώνη) Μπανού και Τσάιμου, Αξή, Πουρναρόπουλου, Φατούρου, Ρηγανάτου, Ξέρα. Κατά καιρούς, στο σπίτι της Μαρίας Τσινάβου, το γένος Καρόμπεη, έμεναν ως ενοικιαστές, υπάλληλοι και καθηγήτριες που είχαν γνωριστεί με τον Βασιλά ως συνάδελφοι φιλόλογοι. Είναι, για παράδειγμα, η αδελφή του σημαντικού Συρρακιώτη ενδοκρινολόγου Διονύση Ίκκου και η μητέρα της γνωστής καλλιτέχνιδας του τραγουδιού Νένας Βενετσάνου, που, και η ίδια, αισθάνεται αρκετά Πρεβεζάνα, μου έλεγε.

Να μη λησμονήσω, βέβαια, να συμπληρώσω τον αστερίσκο που έβαλα με την έκφραση «περίεργη διασταύρωση». Εκεί είχε χωροθετηθεί ο οίκος «ενοχής» της Πρέβεζας. Ενοχής των πρεβεζάνικων αρχών – Δήμος, Αστυνομία, Εισαγγελία – που, στους μηχανισμούς εσωτερικής αποικιοκρατίας που έχουμε βιώσει, δε λογαριάζουν και δε σέβονται τον απλό Πρεβεζάνο άνθρωπο.

Με πολλά πρεβεζάνικα επώνυμα, που τα ξαναβρίσκουμε στο τόσο ευσυνείδητα επιμελημένο Γενικό Ευρετήριο του βιβλίου, μάς συνδέει το πρόσωπο του Ηλία Βασιλά. Είχε ασχοληθεί και με το δικό μας. Η μεγάλη μας αντίρρηση ήταν στο κατά πόσο το επώνυμό μας, που δεν λείπει από τα πρεβεζάνικα δημοτολόγια και μητρώα επί τρεις αιώνες, μπορεί να έχει ιταλική προέλευση και προπάτοράς μας να είναι εκείνος ο Δον Μιχαήλ Ρέτζιο, ιερέας στον Αϊ-Αντρέα μετά το 1739. Ο Βασιλάς είχε δεχθεί την επισήμανσή μας πως οι άγαμοι καθολικοί ιερωμένοι δεν αφήνουν συνεπώνυμους κατ' ευθείαν απογόνους.⁹

Κάνοντας τις σχετικές έρευνες, εκτός από τις δημοσιεύσεις που βέβαια απευθύνονταν σε ένα λόγιο κοινό, ο Ηλίας Βασιλάς ανακοίνωνε το περιεχόμενό τους στους φίλους του. Τύχαινε να βρεθώ και εγώ σε μερικές συζητήσεις. Από τους μεγαλύτερους σε ηλικία θείου μου Χρήστο και Ιωσήφ, ζητούσε και κάποια επαλήθευση, σε θέματα που λόγω της νεαρότερης ηλικίας του δεν μπορούσε να γνωρίζει. Συχνά ανέφερε εκείνο το «Τα Λευκαδίτικα και τα Βλάχικα μάς έβαλαν στη μέση», που έλεγε ο φίλος του Ιωσήφ Ρέντζος.¹⁰

Ζώντας στην Πρέβεζα – Ξαναζώντας την Πρέβεζα

Η πρεβεζάνικη πολεογραφία του Ηλία Βασιλά είναι για μένα γοητευτική. Ο φιλόλογος αυτός είχε μάθει να δοκιμάζει τις δυνάμεις του σε ποικίλα εργαλεία που εκτείνονται από τη γεωγραφία της αρχαίας εποχής (με τεκμηριωτική καταφυγή στην ανεξάντλητη πηγή που αποτελεί ο γεωγράφος Στράβων¹¹) έως τη χαρτογραφία των νεότερων χρόνων (όπως οι εργασίες του πατρός Coronelli¹²). Πρέπει να εξάρω το γεγονός πως προσέγγισε την Πρέβεζα σε όλες τις γεωγραφικές και ιστορικές κλίμακες. Στην κλίμακα της Αδριατικής θάλασσας και των ενετικών κτήσεων, της Ηπείρου και του Αμβρακικού, των ακτών της Δυτικής Ελλάδας, μέχρι το Μεσολόγγι¹³ στην κλίμακα του ελαιώνα¹⁴ και των εργοστασίων επεξεργασίας της ελιάς, τα ελαιο-

⁹ *Απαντα*, 35. Πρβλ. ΨΑΡΑΣ 1993.

¹⁰ *Απαντα*, 163.

¹¹ *Απαντα*, 236, 661.

¹² *Απαντα*, πολυάριθμες αναφορές, π.χ. 91-100.

¹³ *Απαντα*, πολλαπλές αναφορές.

¹⁴ *Απαντα*, 33-41.

τριβεία¹⁵ στην κλίμακα των τμημάτων της πόλης, δηλαδή των «μαχαλάδων»¹⁶ και των ενοριών,¹⁷ των πηγαδιών στις γειτονιές¹⁸ και, ακόμα, στην κλίμακα των επιμέρους κτιρίων. Σε μερικά κτίρια εντοιχίζει μια πινακίδα μνήμης και τιμής καθιστώντας έτσι την πόλη, με τα γραπτά του, ένα εικονικό πολεογραφικό μουσείο σε φυσικό μέγεθος. Χαρακτηριστικό δείγμα του κτιριακού αποθέματος, και, μάλιστα, ως μνημειακού, είναι, βέβαια, οι εκκλησίες των οποίων ο Βασιλάς περιγράφει και τις αγιογραφίες.

Στην εναλλαγή των κλιμάκων αυτών ο Βασιλάς φτάνει στο επίπεδο της δουλειάς ενός επαγγελματία γεωγράφου που είναι η αναπτυξιακή περιφερειοποίηση του χώρου ως απάντηση στο ερώτημα «πώς να συγκροτήσουμε μια περιοχή που να μπορεί να ζήσει». Μελετώντας την ιστορία του Ακτίου τον 19^ο αιώνα, μας υποδεικνύει πως αυτό ανήκει στην Πρέβεζα, αφού η γραμμή «Αμβρακικός-Παγασητικός», που καθόρισε αρχικά τα όρια του ελληνικού κράτους, δεν περνούσε καμπυλωτά από την πρεβεζάνικη Μπούκα, το θαλάσσιο στόμιο του Αμβρακικού, αλλά περνούσε ευθύγραμμα, στα νότια, αφήνοντας την απέναντι Πούντα, το Άκτιο, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, μαζί με μας (Εικ. 4).¹⁹

Ο Βασιλάς έχει μπροστά στα μάτια του την παλιά Πρέβεζα, με τη χαριτωμένη μεσαιωνική της τοπογραφία, που φτάνει μόλις μέχρι την τάφρο. Εκφράζει, βέβαια, τη λύπη του για την κατάσταση της *ντάπιας* και το ξήλωμά της,²⁰ που δυστυχώς επισφραγίστηκε στις ημέρες μας. Ενοποιεί την πόλη με το έδαφος του Ακτίου. Σε σύγχρονους όρους εσωτερικής γεωπολιτικής ο Βασιλάς είναι βαθιά αντι-καλλικρατικός. Αναδομεί τις περιφέρειες και δημιουργεί διαπεριφερειακούς δήμους! Είναι αντίθετος και με τη γεφύρωση Πρέβεζας-Ακτίου.²¹ Δεν χρειάζεται σκέψη· ο Βασιλάς αντιμετωπίζει την είσοδο του Αμβρακικού σαν πρεβεζάνικη λίμνη που χρήζει, βέβαια, οικολογικής φροντίδας. Θεμελιώνοντας τη σκέψη του σε έρευνες και εύλογες υποθέσεις, φαντάζεται έναν νέο πρεβεζάνικο συνοικισμό, που θα αναζωογονήσει αυτήν την αιτωλοακαρνανική εσχατιά της παραδοσιακής μεσολογγίτικης επικράτειας.²² Άλλωστε, ο πρεβεζάνικος λαός, με τη διοργάνωση των αθλητικών αγώνων «Ακτίων», στο γύρισμα της δεκαετίας 1940-1950, ακόμα και τη σχετική μουσική σύνθεση του Σπύρου Χρόνη, έδειξε πόσο κοντά αισθανόταν το Άκτιο.

¹⁵ *Απαντα*, 167-174.

¹⁶ *Απαντα*, 186, 187.

¹⁷ *Απαντα*, 150, 186, 207.

¹⁸ *Απαντα*, 194, 196.

¹⁹ *Απαντα*, 55, 145.

²⁰ *Απαντα*, 493.

²¹ *Απαντα*, 184.

²² *Απαντα*, 55.

ΕΙΚΟΝΑ 4: Το χαρτογραφικό ίχνος του αεροδιαδρόμου του Ακτίου αποτελεί προσεγγιστική εικόνα του ορίου της ελληνικής επικράτειας έως το 1881. Η Ελλάδα εκτεινόταν νοτίως της ευθείας αυτής. Άρα, η τελευταία προ-ελλαδική περιφέρεια της Πρέβεζας περιλαμβάνει και το Ακτιο (Πηγή Google Earth)

Όσο και αν σέβεται το Μεσολόγγι της θυσίας (με τους τόσους Πρεβεζάνους οπλαρχηγούς και απλούς ανθρώπους, που φαίνεται πως βοήθησαν τους πολιορκημένους, όπως υπαινίσσεται ή αναλύει²³) το βλέπει να αντιπροσωπεύει μια εθνική περιφερειακή ενότητα που δεν θα έπρεπε να είναι όλη δική του. Πάντως, πιστεύουμε πως θεωρεί την πόλη μας *alter ego* της Ιεράς Πόλης και οι πολλαπλές αναφορές του σε αυτήν αποτελούν υποδειγματικά διδακτικά στοιχεία σύγκρισης (που είναι μια μέθοδος διδασκαλίας των πόλεων) με μια πόλη,²⁴ το Μεσολόγγι, με την οποία συνορεύουμε και συνυπάρχουμε στην υπανάπτυξη της Δυτικής Ελλάδας.

²³ *Απαντα*, 347-381 και 449-452, 484-488. Να επισημάνουμε εδώ πως οι «διακεκριμένοι πολεμισταί» Καραμπίνηδες (*Απαντα*, 361) θα πρέπει να είναι οι Κακαμπίνηδες, όπως αναφέρονται σε πολλά σημεία στο βιβλίο και στο ευρετήριο. Πρόκειται περί εξ αγχιστείας συγγενών μας από την αδελφή (Ιωάννα) της μητέρας (Πηνελόπης) του πατέρα μου (Δημητρίου).

²⁴ *Απαντα*, 244.

Στις κλίμακές του η πιο συγκινητική είναι εκείνος ο μοναδιαίος πίνακας, «1:1», με τον οποίον περιγράφει την ημέρα της απελευθέρωσής μας όπου ο μεν πατέρας του συντηρεί το όπλο του για ενδεχόμενό λαϊκό ξεσηκωμό τα δε παιδιά, αυτός, τα δύο ακόμα αγόρια και η αδελφή τους προσεύχονται στα εικονίσματα να νικήσει ο ελληνικός στρατός.²⁵ Εισακούστηκαν ...

Το κουμπί του Γρεναδιέρου

Τα εικονίσματα και, μάλιστα, οι μικρές φορητές εικόνες των ιερών ναών βρίσκονται, θα λέγαμε, στην κλίμακα μηδέν, πριν από το «ένα», δηλαδή, της πολεογραφίας του Βασιλά. Παρά το μικρό τους μέγεθος έχουν μεγάλη αξία (που την εννοούμε και με το τρέχον οικονομικό περιεχόμενο του όρου), και για την τύχη τους αγωνιά, θεωρώντας τις πλούτο της πόλης μας.²⁶ Όπως εξίσου αγωνιούσε και για τα λειτουργικά σκεύη της εβραϊκής συναγωγής, εκεί όπου στεγαζόταν πια η Φιλαρμονική. Στα μαθήματα μουσικής που κάναμε στη συναγωγή (1952-1953), ο φίλος μου Λάκης, ανιψιός του Ηλία, μου είχε μιλήσει σχετικά με τον «κύλινδρο της πεντατεύχου»²⁷ που είχε δείξει στον θείο του ο Ραβίνος. Και μάλιστα, στην παιδική μας αφέλεια, τον αναζητήσαμε πίσω από τη μεγάλη ξυλοκατασκευή (*μπουαζερι*) που σωζόταν τότε ακόμα!

Εκείνο, όμως, που βρίσκεται κεντρικά στη μηδενική κλίμακα της πολεογραφίας του Βασιλά είναι το κουμπί από τη στολή ενός στρατιώτη του Μεγάλου Ναπολέοντα. Αυτό βρέθηκε στα χώματα της Νικόπολης, με την οποία ο Βασιλάς ασχολείται ιδιαίτερα στα γραπτά του. Είναι μια τυχαία ανακάλυψη, ένα εύρημα με ελάχιστες διαστάσεις, που παραπέμπει στη μέγιστη θυσία της γαλλικής φρουράς το 1798.²⁸ Σε αυτούς τους Γάλλους χρωστάμε κάτι, θα εννοεί ο Βασιλάς, για τον οποίο θα έλεγα πως, χάρη και στην πολυετή πνευματική του σχέση με τον πρεβεζάνο *centralien*²⁹ Ντίνο Κονοφάγο, ήταν πάντα σε επαφή με τη γαλλική κουλτούρα.

Νομίζω πως ευτύχησα να βρίσκομαι πολύ κοντά σε αυτήν την ανακάλυψη, του κουμπιού. Έγινε από τον πολύ δικό μας άνθρωπο, τον Πέτρο Καρύδη,³⁰

²⁵ *Απαντα*, 462.

²⁶ *Απαντα*, 188.

²⁷ *Απαντα*, 430. Φυσικά δεν είχα τότε αντίληψη περί τίνος πρόκειται αλλά το είδα τώρα στο βιβλίο. Όπως θυμάμαι, την ίδια αίσθηση «κρυμμένων θησαυρών» είχαμε και στη Φραγκόκλησα, το τότε εντευκτήριο της Ορθόδοξης Χριστιανικής Αδελφότητας Πρέβεζας, όπου σωζόταν και εκεί η ξυλοκατασκευή του ιερού.

²⁸ *Απαντα*, 250-318.

²⁹ Ως γνωστό ο Κ. Κονοφάγος (1912-1989) ήταν διπλωματούχος του παρισινού πολυτεχνείου École centrale des arts et manufactures.

³⁰ *Απαντα*, 229, 266.

σε περίπατο με τον θείο μου Χρήστο. Ήταν πολύ φίλοι. Ήγιναν και κουμπάροι. Ο Πέτρος, ο γαλλομαθής και γαλλοτραφείς Πρεβεζάνος τραπεζίτης, θαυμαστής της παρισινής και γαλλικής κουλτούρας, βάπτισε τον γιο του θείου μου, πρώτο μου εξάδελφο Ιωάννη Χ. Ρέντζο, που έγινε κατόπιν μαθητής του Ηλία Βασιλά στην Αθήνα. Στις συζητήσεις των δικών μου με τον Ηλία Βασιλά, με αναφορές στον Πέτρο Καρύδη, άκουγα εκείνο το περίφημο πολεογραφικό απόφθεγμα του Καρύδη: «Χρήστο μου, ή Παρίσι ή Καλαμίτσι».³¹ Κάτι μπορεί να σημαίνει αυτό ακόμα και για μας τους σημερινούς όταν, μάλιστα, σχεδιάζεται να ξηλωθεί ο Παντοκράτορας και άλλες ακτές μας.

Μου δίνεται εδώ η ευκαιρία να αναφερθώ και στην αγάπη του Βασιλά για τον Λόρδο Βύρωνα που αναδεικνύεται, βέβαια, από τα *Άπαντα*, όπως, όμως, μου την μετέφερε ο εξάδελφός μου, άλλοτε μαθητής του όπως είπαμε. Δεν ξέρω αν πρόκειται για περίπτωση κρυπτομνησίας, που να σχετίζεται με την παλιά σχέση του δασκάλου-μαθητή, αλλά η αναφορά στον Βασιλά, στα γραπτά του, στον Λόρδο Βύρωνα, συνοδεύεται εκ μέρους τού εξαδέλφου μου με την ευχή να γίνει ένα μνημείο στην προκουμαία της Πρέβεζας που να δείχνει το μέρος όπου πρωτοπάτησε το πόδι του στον ελλαδικό χώρο (1809) ο Άγγλος ποιητής που θυσιάστηκε για την ελληνική ιδέα και αγάπησε, όπως ξέρουμε,³² την Πρέβεζα, την *Ουτρέκη (Utraikee)* του. Νομίζω πως το μνημείο δεν περιλαμβάνεται, σαν πρόταση, στα κείμενα του τιμώμενου Ηλία μας, ίσως, όμως, να το εννοεί. Αν ο μαθητής του, παλιός Πρεβεζάνος γιατρός που ζει τώρα στην Αγγλία, εμπνεύστηκε από τον δάσκαλό του κάτι, που αναζωπυρώθηκε με τη διαβίωσή του στην πατρίδα του ποιητή, τόσο το καλύτερο.

Ο Ηλίας Βασιλάς ήταν δίκαιος, εργατικός και δημοκρατικός δάσκαλος, όπως μου λέει η καλή μαθήτριά του Χριστίνα Τριλίβα,³³ μιας νεότερης σειράς μαθητών σε σχέση με τον Τάκη Νάνο (Γεωργίου),³⁴ που και αυτός έχει προσφέρει αρκετά στην αθλούμενη πρεβεζάνικη νεολαία. Εγώ δεν έτυχε να τον έχω καθηγητή, είχα, όμως, την τύχη να βρεθώ κοντά του ως φοιτητής στην ίδια πολυκατοικία, στην οδό Ανδρέου Μεταξά στα Εξάρχεια και μετά απέναντι. Στην πολυκατοικία έμεναν και άλλα παιδιά από την Πρέβεζα και τη Βό-

³¹ Ο κ. Ηλίας Σωτηρέλλης, 26.4.2012, μας περιέγραψε και τις πιθανές συνθήκες με τις οποίες διατυπώθηκε για πρώτη φορά αυτή η έκφραση, ενώ ο Καρύδης όδευε άψογα ντυμένος προς το Μιχαλίτσι και ρωτήθηκε από κάποιον Πρεβεζάνο πώς συμβιβαζόταν το παρισινό ντύσιμο με την πορεία εκτός πόλεως.

³² Εννοούμε και τη δωρεά του Λόρδου Βύρωνα προς τη Θεοφάνειο Σχολή για την αγορά βιβλίων.

³³ Μας επέδειξε καλογραμμένα τετράδια του έτους 1944-1945 και εκθέσεις διορθωμένες από τον Ηλία Βασιλά.

³⁴ «Τον είχα καθηγητή το 1930-1933, στην πρώτη του φουρνιά» μας λέει. «Θυμάμαι ήταν καλός Πρεβεζάνος. Χαιρετούσε όλα τα παιδιά». Ο Τάκης Νάνος είναι, σύμφωνα με την έρευνά μας, ο μεγαλύτερος εν ζωή μαθητής του Ηλία Βασιλά.

νιτσα, της οικογένειας των βουλευτών Καραγκούνη, που έτυχε να είμαστε πνευματικά τέκνα του καθηγητή φυσικού Δημήτρη Πρωτόπαππα. Μια μέρα είχαμε βγει όλοι μαζί προτείνοντας στον Ηλία Βασιλά να πιούμε μια πορτοκαλάδα. Τον ρωτούσαμε διάφορα πράγματα. Κι εκείνος επίσης. Ήρθε ο λόγος και στη μεγάλη ετυμολογική έριδα σχετικά με το όνομα της Πρέβεζας και την τριπλή εκδοχή προέλευσης: «αλβανική, ιταλική, σλαβική». Ας υπενθυμίσω πως η πιο σχετική λέξη είναι η σλαβική *πρεβοζα* (*prevoza*).³⁵

Η θέση του ήταν πως, εκείνα τα χρόνια, το να υποστηρίζεις τη σλαβική εκδοχή ενός τοπωνυμίου χρειαζόταν θάρρος. Γι' αυτό η πρεβεζάνικη ετυμολογία παρουσιάζεται πάντα σαν τρίπατο σάντουιτς ή στην ήπια εκδοχή της αλβανικής προέλευσης. Ο ίδιος ο Βασιλάς κάνει λόγο για *σλανοδογματική* ρίζα,³⁶ πράγμα που θεωρούμε γλωσσογεωγραφικά σωστό. Ο καθηγητής του Νίκου Δ. Καραμπέλα, θαυμαστής του Ηλία Βασιλά και προθυμότατος πρεβεζανοδίφης, ο εξάδελφός μου Μιχάλης Κατσαούνης, ήταν θύμα αυτής της αλβανόφιλης ετυμολογικής προκατάληψης. Που δεν είναι τόσο *σοφτ* αν λάβουμε υπόψη τους αλβανικούς χάρτες εδαφικών διεκδικήσεων που κυκλοφορούν και που πάντα περιλαμβάνουν και την Πρέβεζα ως πάτριο αλβανικό έδαφος. Ένας τέτοιος χάρτης, που είχα δει, ήταν τοιχοκολλημένος σε αλβανικό εκθετήριο στη Διεθνή Έκθεση Βιβλίου στο Παρίσι, στα μέσα της δεκαετίας 1990, πράγμα που έχει ιδιαίτερη σημασία, όταν ένα τέτοιο γεγονός λαμβάνει χώρα σε ένα διεθνές φόρουμ.

Συμπεράσματα: Ηλίας Β. Βασιλάς, ο ευαγγελιστής της Πρέβεζας

Ο κορμός των γραπτών του Βασιλά είναι αναμφισβήτητα ιστορικός. Δεν έχω αρμοδιότητα να εμβαθύνω σε ζητήματα που αφορούν την ιστορική επιστήμη. Ωστόσο, επειδή για πολλούς ιστορία σημαίνει πατρίδα, είναι ενδιαφέρον να επισημανθεί πως με τα ιστορικά κείμενα του Βασιλά μεταφέρεται ένα γνήσιο πατριωτικό συναίσθημα τοπικότητας που δεν απορρέει πάντα από τη γεωπολιτική κρατική ή/και εθνική ολότητα. Σε μερικά σημεία, αποκρυσταλλώθησα εύκολα πως η λέξη *πατρίδα* σήμαινε γι' αυτόν το γενέθλιο τόπο μας³⁷ και χαίρομαι γι' αυτό. Όσο για την εθνική έννοια *πατρίδα* σε αντιδιαστολή με την έννοια *εξουσία*, αυτή αναδεικνύεται υπεύθυνα στα κείμενα του Βασιλά, μέσα από τη μελέτη του στο εργαστήριο της κοινωνίας και της ιστο-

³⁵ Διαβάζεται «πρέβοζα», είναι γενική της λέξης *πρεβοζ* που σημαίνει π.χ. στα σερβικά «μεταφορά», «πέραςμα». Αριθμεί σήμερα 285.000 εμφανίσεις στο διαδίκτυο (προσπέλαση Απρίλιος 2012). Ο Βασιλάς χρησιμοποιεί τη λέξη *πρεβοζ* που αναδεικνύει τη ρίζα *περ-*, που υπάρχει και στην ονομασία του *Πειραιά*.

³⁶ *Απαντα*, 155.

³⁷ Για παράδειγμα *Απαντα*, 79, 150, 406.

ρίας που είναι η πόλη, χάρη και στη διαφάνεια που προσφέρει η μικρή πόλη, όπου ξέρουμε πρόσωπα και πράγματα. Οι συμπατριώτες μας είναι υποχρεωτικά πατριώτες ή μπορεί να είναι *τουρκόφρονες, φιλότουρκοι και αληπασαδικοί* (sic);³⁸ Μπορεί να κατήγγειλαν στις Αρχές τον Πατρο-Κοσμά τον Αιτωλό για να μη θιγούν τα συμφέροντά τους;³⁹ Μπορεί να λεηλάτησαν τα σπίτια των Εβραίων εκείνη τη νύχτα του εκπατρισμού τους, της 24^{ης} προς 25^{ης} Μαρτίου 1944;⁴⁰ Υπήρχε λαϊκή προετοιμασία για συμμετοχή στην απελευθέρωση του 1912;⁴¹ Σε τέτοια θέματα ο Βασιλάς δίνει αρκετά θαρραλέες απαντήσεις. Γνωρίζει πως πίσω από την Ιστορία βρίσκεται το «κίνητρο της ανθρώπινης δράσης». Μας το είχε πει αυτό το Πάσχα του 1965, σε κύκλο φοιτητών, στην ενθουσιώδη κριτική του για το σχολικό εγχειρίδιο του Κώστα Καλοκαιρινού⁴² της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964.

Εργαλεία των ερευνών του Ηλία Βασιλά ήταν οι συνεντεύξεις μαζί με τις επιτόπιες παρατηρήσεις, τις αρχειακές αναζητήσεις και την, κατά περίπτωση, βιβλιογραφική υποστήριξη. Τα κείμενά του δεν είχαν αυστηρή ακαδημαϊκή μορφή ούτε και το συνολικό του έργο αποκαλύπτει μια έμμονη ιδέα στοχευμένης λαμπρής καριέρας. Είναι ένας συνεπής διανοούμενος και ένας «διαθεματιστής» δάσκαλος. Είναι συναρπαστικό πως η ασύμμετρη πολεογραφική του αφήγηση βρίσκεται σε ισομορφία με την πόλη, με οποιαδήποτε πόλη του κόσμου, αφού όλες οι πόλεις είναι ασύμμετρες. Εδώ και εκεί στέκουν τα μεγάλα του κείμενα σαν εντυπωσιακά κτίρια, αλλού συναντάς χαριτωμένες γωνιές όπως τα σχόλια, οι προσωπογραφίες, τα λαογραφικά, τα γλωσσολογικά ...

Ο Βασιλάς ήταν ο πρεβεζανολόγος μας και ο πρεβεζανογράφος μας. Είναι ο πρώτος δάσκαλος και εκλαϊκευτής μας. Έχει συνείδηση αυτού αλλά δεν κομπάζει. Τη λύπη του εκφράζει, που δεν έκαναν και άλλοι προγενέστεροι το πρεβεζανολογικό και πρεβεζανογραφικό καθήκον τους, όπως για παράδειγμα ο αγαπημένος του γιατρός –«διαγνωστικό δαιμόνιο», όπως έλεγε– και βουλευτής Γεώργιος Γερογιάννης. Ο Βασιλάς μάς έκανε να ζούμε μέσα στην πρεβεζάνικη πολεογραφία του μαζί με τόσους ανθρώπους που έζησαν στον τόπο αυτό.

Τα τελευταία χρόνια πολλά άτομα με πρεβεζάνικη καταγωγή ή εντοπιότητα απέκτησαν μορφωτικά προσόντα και γνώσεις και έχουν την ικανότητα και την επιθυμία να τις μεταδώσουν. Ο Νίκος Δ. Καράμπελας είναι ένας από αυτούς. Τον συγχαίρουμε, όπως άλλωστε και το Ίδρυμα *Ακτία Νικόπολις* του οποίου προΐσταται. Του εκφράζουμε και τη χαρά για την επιμελημένη εικο-

³⁸ *Απαντα*, 227, 301, 411, 490.

³⁹ *Απαντα*, 120, 121.

⁴⁰ *Απαντα*, 430.

⁴¹ *Απαντα*, 324, 462.

⁴² ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ 1965.

νογράφηση. Συγχαίρουμε, επίσης, και τους συνεργάτες του. Περιμένουμε και νέες δουλειές για την Πρέβεζα καθώς και την αξιοποίηση παλαιότερων εργασιών που έγιναν από ερευνητικό ενδιαφέρον για την πόλη μας και την υπαιθρό της όπως η σημαντική συμβολή του παρισταμένου καθηγητή κ. Κωνσταντίνου Κόμη.⁴³ Πρέπει τώρα οι δουλειές αυτές να διαδοθούν και στα σχολεία μας. Όπως το *Συμπόσιο* που υπηρέτησε θαυμαστά η παριστάμενη εδώ καθηγήτρια κ. Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου.⁴⁴ Έχουμε και εμείς προτείνει και καθοδηγήσει διδασκαλία πρεβεζάνικων εκπαιδευτικών προγραμμάτων με βάση άλλες πρεβεζάνικες εργασίες πολεογραφίας.⁴⁵ Περιμένουμε τώρα να ακούσουμε και για τη νεότερη πολεογραφία της Πρέβεζας και για το παρόν της πόλης. Θα μας βοηθήσουν για το μέλλον της. Θα βοηθήσουν και τον Δήμο μας, που τον συγχαίρουμε στο πρόσωπο του Δημάρχου μας, κ. Χρ. Μπαίλη, για τη συμβολή στη σημερινή έκδοση. Θα βοηθήσουν και την Πολιτεία γενικότερα. Ώστε να σταθεί καλύτερα απέναντι στην πόλη μας.

Βιβλιογραφία

- ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ Μ. & ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ ΧΡ. (Επιμ.), 2010, *Πρέβεζα Β', Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009)*, ττ. I-II, Πρέβεζα
- ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΥ Κ., 1965, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική, από το 146 π.Χ. ως το 1453 μ.Χ., Β' Γυμνασίου*, Αθήνα, <http://dimosioshoros.files.wordpress.com/2011/12/kalokairinos.pdf> (προσπέλαση 5.2.2012)
- ΚΙΟΥΣΗΣ ΝΤ., 2011, Η Πρέβεζα του χθες και του σήμερα, *Η Καθημερινή*, 12.5.2011, http://trans.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_taxgreece_1_12/05/2011_390500 (προσπέλαση 5.2.2012)
- ΚΟΜΗΣ Κ., 1999, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας 16^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Ιωάννινα
- ΡΕΝΤΖΟΣ Γ., 2007, Μια πατρίδα γεννιέται. Σκέψεις ενός Πρεβεζάνου για το Φόρουμ της Ευρώπης των Πολιτισμών, <http://www.geander.com/forum.html> (προσπέλαση 5.2.2012)
- ΡΕΝΤΖΟΣ Γ., 2010, *Αναπαραστάσεις της πόλης*, Βόλος

⁴³ ΚΟΜΗΣ 1999.

⁴⁴ ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ & ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ 2010.

⁴⁵ ΡΕΝΤΖΟΣ 2010· ΡΕΝΤΖΟΣ 2012δ.

- ΡΕΝΤΖΟΣ Γ., 2012α, Αυτή η πρεβεζάνικη άνοιξη είναι αφιερωμένη στον Ηλία Βασιλά, στο: <http://wp.me/p14XeT-Of> (προσπέλαση 5.2.2012)
- ΡΕΝΤΖΟΣ Γ., 2012β, Δημοτικό λαϊκό πανεπιστήμιο στην Πρέβεζα στο όνομα του Η.Β. Βασιλά, στο: <http://wp.me/p14XeT-Qe> (προσπέλαση 5.2.2012)
- ΡΕΝΤΖΟΣ Γ., 2012γ, Πρέβεζα-Μεσολόγγι, μια ειρωνική σύγκριση, στο: <http://wp.me/p14XeT-P8> (προσπέλαση 5.2.2012)
- ΡΕΝΤΖΟΣ Γ., 2012δ, Πρέβεζα: Η θάλασσα ένα γύρο ... Προσεγγίσεις μιας πόλης, στο: <http://www.geander.com/prev00.html> (προσπέλαση 5.2.2012)
- ΨΑΡΑΣ Ι.Δ., 1993, Κατ' οίκον έρευνα στη βενετοκρατούμενη Πρέβεζα του 1787, στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας, Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Πρέβεζα, 22-24 Σεπτεμβρίου 1989)*, Πρέβεζα, 85-98